

leerling William Conway over vijftiende-eeuwse Nederlandse incunabelen. In de zestiende eeuw valt de publicatie door Chris Coppens van Plantijns fondscatalogus uit 1572 (een unicum) op naast die over liturgische zangboeken in Belgische bibliotheken 1571-1904 van de hand van Gilbert Huybens, waarin de ontwikkeling van het Gregoriaans te zien is. Ria Jansen-Sieben gaat verder op de door Elly Cockx ingeslagen weg in haar bijdrage over viskalenders: hoe vang je vissen door vogels, een werk uit 1506 dat waarschijnlijk geïnspireerd is door het klooster van St. Gallen. Hubert Meeuws laat de titelbladen van toneeldrukken in de Nederlanden vóór 1700 en de verschillen tussen Noord en Zuid de revue passeren, terwijl L. Voet nagaat hoe Chr. Plantijn met zijn opdrachten aan hooggeplaatste personen ruimte voor zijn uitgaven in onrustige tijden trachtte te creëren. Over de volgende eeuwen zijn minder opstellen opgenomen. P. J. Buijnsters bespreekt hier de Amsterdamse uitgever Willem Houtgraaf, die zijn kinderprentenboeken aan het einde van de achttiende eeuw een moderne vorm gaf. Anna Simoni onderzoekt hoe de militaire theoreticus Flaminio della Croce de Italiaanse uitgave van zijn handboek uit 1613 opnieuw in Antwerpen uitgaf. P. J. Verkruijsse doet minutieus verslag van zijn onderzoek naar het in zijn mening overdreven gebruik van ‘bladwachten’ (aanduiding welke bladzijde druks moet volgen) op elke bladzijde in deze periode.

In de derde band (een even willekeurige keuze!) geeft Jos Biemans ons een indruk hoe perkamenten fragmenten van Spiegel historiaal in boekbanden van de vijftiende tot de zeventiende eeuw gebruikt werden. Marianne Rozsondai bekijkt de invloed van de Nederlanden op zeventiende-eeuwse boekbanden in Hongarije, waarmee door de kracht van het calvinisme in Transylvanië veel contact was. Opvallend is de lange en fascinerende bijdrage van Jan Deschamps over de wonderlijke, lastige en soms niet zo correcte figuur van Constant Philip Serrure (1805-1872), conservator van het archief in Gent en hoogleraar in de geschiedenis aan de universiteit aldaar. Tenslotte besteedt Andries Welkenhuysen aandacht aan het enige tot dusverre teruggevonden boek uit Vondels in 1665 geveilde bibliotheek (gedichten van J. C. Scaliger). Het zijn dus zeer rijke bundels, die van elke belangstellende zouden vergen ze even ter hand te nemen om te zien wat er van zijn gading is.

E. O. G. Haitsma Mulier

J. Kloek, K. Tilmans, ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip ‘burger’ in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Nederlandse begripsgeschiedenis IV; Amsterdam: Amsterdam university press, 2002, vii + 387 blz., € 36,-, ISBN 90 5356 500 0).

Burger is, na *Vaderland*, *Vrijheid* en *Beschaving*, het vierde deel in de serie Nederlandse begripsgeschiedenis. Het doel van het werk, zoals van alle vorige delen in de reeks, is om de veranderlijke en constante elementen in de betekenis en connotaties van het onderzochte begrip door de eeuwen heen te traceren. De inhoud van het begrip zelf staat dus voorop, niet de cultuur of de levensstijl die ermee verbonden was. Anders dan in de bundel over *Vrijheid*, die uitsluitend de politieke dimensie van het begrip behandelde, is het spectrum van te onderzoeken betekenisveranderingen in dit nieuwe deel niet a-priori beperkt tot één bepaald aspect. Alle mogelijke facetten van het begrip ‘burger’ — zowel politieke en juridische als sociaal-culturele, morele en geografische — komen aan bod. Een overeenkomst met *Vrijheid* is wel dat ook *Burger*

een uitgesproken multidisciplinair karakter draagt. Bijdragen van historici worden afgewisseld door artikelen van neerlandici, een jurist, een filosoof en een kunsthistoricus.

De inleiding van de beide redacteurs zet de grote lijnen in de ontwikkeling van het burgerbegrip in al haar complexiteit en gelaagdheid duidelijk neer. Vanaf de vroege Middeleeuwen tot het eind van de achttiende eeuw was het begrip ‘burger’ (dat in de zestiende eeuw het woord ‘poorter’ verdrong) steeds nauw verbonden met ‘stad’; daarna kreeg het een ruimere, nationale invulling. Met de geografische verbreding van stedelijke naar nationale gemeenschap nam het begrip ook in juridisch en politiek opzicht een meer inclusief karakter aan. Terwijl het burgerschap van een stad in de regel slechts was voorbehouden aan een minderheid, omvatte het staatsburgerschap in beginsel ieder lid van de samenleving. Onder invloed van de Verlichting werd het begrip bovendien van een morele connotatie voorzien die de klassieke associatie met het stedelijke *civis*-ideaal ver te boven ging. Een burger werd in toenemende mate getypeerd als een beschaafd, deugdzaam, vaderlandslievend mens — en dat ideaal werd in principe voor iedereen bereikbaar geacht. Maar de werkelijkheid spoorde niet op alle punten met de theorie. De meerderheid van de bevolking bleef tot het begin van de twintigste eeuw immers feitelijk uitgesloten van medezeggenschap in de staat, op grond van het argument dat zij daartoe nog het vereiste ontwikkelingsniveau miste. De meeste staatsburgers werden door de heersende elite in sociaal en cultureel opzicht niet als voldoende ‘burgerlijk’ beschouwd. De spanning tussen de verschillende lagen van het burgerbegrip — die volgens Kloek en Tilmans eigenlijk al eeuwenlang ‘zowel in de praktijk van het burgerschap als in het denken erover (zat) ingebakken’ — ontlaadde zich in de twintigste eeuw in een complete implosie van het morele, sociale en culturele burgerschapsideaal. Terwijl het politiek burgerschap voor een steeds groter deel van de bevolking werd opengesteld, nam de waardering voor al het andere dat als ‘burgerlijk’ gold sterk af. De kritiek op het burgerideaal, die in de late negentiende eeuw in artistieke kringen de kop opstak, werd aan het eind van de twintigste eeuw vrijwel algemeen gedeeld. ‘Burger’ werd een scheldwoord, in plaats van een ere naam.

Wat ontbreekt in de inleiding, is een verantwoording van de keuze van de bijdragen zelf. Vier van de artikelen gaan over de periode vóór de Opstand, vier over de zeventiende en achttiende eeuw en vijf over de negentiende en twintigste eeuw. De chronologische verdeling lijkt globaal behoorlijk in balans. Maar binnen het middenluik is het evenwicht afwezig — althans, het is niet evident waarom sommige onderdelen van de geschiedenis hier beter bedeed zijn dan andere. Er staat bij voorbeeld geen artikel in over het burgerbegrip tijdens de eerste jaren van de Opstand — een periode waarin nota bene een tekst verscheen die volgens Pim den Boer (die er een heruitgave van bezorgde) van ‘revolutionaire betekenis’ voor de begripsgeschiedenis was, namelijk *Het burgerlick leven* van Simon Stevin. Stevin komt in de hele bundel niet één keer ter sprake. Daarentegen is er wel een (op zich uitstekende) bijdrage opgenomen over de *Consideratien van staat* van Pieter de la Court, terwijl dat werk, voor zover uit het vervolg van de bundel valt op te maken, geen noemenswaardige invloed op de ontwikkeling van het begrip ‘burger’ heeft gehad. Andere bijdragen over de zeventiende eeuw — respectievelijk over het burgerlijke element in de literatuur en over de praktijk van het burgerschap — hebben uitsluitend betrekking op Holland, of zelfs alleen op Amsterdam. Moet daaruit worden afgeleid dat de situatie in de rest van de Republiek niet veel anders was? Dat is niet erg waarschijnlijk. In de inleiding of in de artikelen zelf wordt helaas geen toelichting gegeven.

De kwaliteit van de artikelen is zonder uitzondering hoog. De aard van de stukken loopt echter nogal uiteen, wat gezien de discrepantie in de stand van het onderzoek over verschillende perioden en aspecten ook niet verwonderlijk is. Sommige onderdelen van de begripsgeschiedenis zijn de laatste jaren al zo grondig bestudeerd, dat auteurs van bijdragen voor deze bundel (zeker als ze zelf voortrekkers van dat onderzoek waren) in feite konden volstaan met een samenvatting van de meest recente inzichten. Wie *Blauwdrukken van een samenleving* kent, zal niet verrast zijn door de inhoud van het essay over ‘De verlichte burger’ van Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt. Andere artikelen hebben meer het karakter van een onderzoeksverslag, waar de geur van vers verwerkte bronnen nog uit opstijgt, zoals die van Maarten Prak en Erika Kuijpers over burgerschap in zeventiende-eeuws Amsterdam, van Marijke Meijer-Drees over ‘burgerlijke’ zeventiende-eeuwse literatuur, van Myriam Everard en Mieke Aerts over het begrip ‘burgeres’ en van Evert van Uiterter over ‘burgerlijke’ kunst in de negentiende eeuw. Een derde groep bijdragen biedt een soort mengvorm van de vorige twee typen: enerzijds samenvatting van bekende gegevens, anderzijds presentatie van nieuw materiaal. Tot deze categorie behoren onder meer de artikelen van Marc Boone over het laatmiddeleeuws burgerbegrip in de Zuidelijke Nederlanden, van Karin Tilmans over de politieke traktaten van noordelijke humanisten omstreeks 1500, en van Remieg Aerts over de waardering van het burgerbegrip vanaf de Bataafs-Franse periode tot heden. Verder bevat de bundel nog een paar stukken, die het beste als ‘schetsen’ kunnen worden omschreven: een beschouwing van Piet Leupen over middeleeuwse stadszegels als symbool van stedelijke identiteit en een essay van Tom Eijsbouts over een mogelijke verandering in de invulling van het begrip ‘burgerschap’ in het licht van het integratiedebat en de Europese eenwording.

Hoe verschillend qua aard ook, alle bijdragen hebben wel iets bijzonders te bieden. Alle artikelen zullen vast en zeker een rol gaan spelen in het historisch onderzoek en onderwijs en sommige misschien ook wel in de publieke discussie, zij het om uiteenlopende redenen: het ene stuk zal geciteerd worden omdat het zo’n bruikbaar overzicht van de stand van kennis geeft, het andere vooral omdat het belangrijke nieuwe bevindingen bevat of simpelweg omdat het tot tegenspraak prikkelt. Bovendien heeft de bundel als geheel een waarde die de som van de afzonderlijke bijdragen overstijgt. Dankzij de inzet van een keurbende van specialisten zijn de grote lijnen in de geschiedenis van het begrip ‘burger’ nu scherper en genuanceerder in beeld gekomen dan in losse artikelen of in een boek van een individuele historicus mogelijk zou zijn geweest. De waarde van het boek zou, vermoed ik, nog groter zijn geweest, als het middenluik wat meer evenwichtig was samengesteld.

C. A. Davids

M. van Rossem, *Heeft geschiedenis nut?* (Utrecht: Het Spectrum, 2003, 336 blz., € 17,75, ISBN 90 274 9067 8).

Het scheelde maar een haar of een markante televisiepersoonlijkheid was ons onthouden geweest. Bij vergissing bombardeerden de Engelsen tijdens operatie *Market-Garden* een Wageningse villawijk waar zich in een van de tuinen een kinderwagen met de kleine Maarten van Rossem bevond. Wie zijn lot op een zodanige manier met het wereldgebeuren verbonden weet, heeft enig recht van spreken wanneer hij zijn lezers bedient met een 180 pagina’s lange

De kwaliteit van de artikelen is zonder uitzondering hoog. De aard van de stukken loopt echter nogal uiteen, wat gezien de discrepantie in de stand van het onderzoek over verschillende perioden en aspecten ook niet verwonderlijk is. Sommige onderdelen van de begripsgeschiedenis zijn de laatste jaren al zo grondig bestudeerd, dat auteurs van bijdragen voor deze bundel (zeker als ze zelf voortrekkers van dat onderzoek waren) in feite konden volstaan met een samenvatting van de meest recente inzichten. Wie *Blauwdrukken van een samenleving* kent, zal niet verrast zijn door de inhoud van het essay over ‘De verlichte burger’ van Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt. Andere artikelen hebben meer het karakter van een onderzoeksverslag, waar de geur van vers verwerkte bronnen nog uit opstijgt, zoals die van Maarten Prak en Erika Kuijpers over burgerschap in zeventiende-eeuws Amsterdam, van Marijke Meijer-Drees over ‘burgerlijke’ zeventiende-eeuwse literatuur, van Myriam Everard en Mieke Aerts over het begrip ‘burgeres’ en van Evert van Uiterter over ‘burgerlijke’ kunst in de negentiende eeuw. Een derde groep bijdragen biedt een soort mengvorm van de vorige twee typen: enerzijds samenvatting van bekende gegevens, anderzijds presentatie van nieuw materiaal. Tot deze categorie behoren onder meer de artikelen van Marc Boone over het laatmiddeleeuws burgerbegrip in de Zuidelijke Nederlanden, van Karin Tilmans over de politieke traktaten van noordelijke humanisten omstreeks 1500, en van Remieg Aerts over de waardering van het burgerbegrip vanaf de Bataafs-Franse periode tot heden. Verder bevat de bundel nog een paar stukken, die het beste als ‘schetsen’ kunnen worden omschreven: een beschouwing van Piet Leupen over middeleeuwse stadszegels als symbool van stedelijke identiteit en een essay van Tom Eijsbouts over een mogelijke verandering in de invulling van het begrip ‘burgerschap’ in het licht van het integratiedebat en de Europese eenwording.

Hoe verschillend qua aard ook, alle bijdragen hebben wel iets bijzonders te bieden. Alle artikelen zullen vast en zeker een rol gaan spelen in het historisch onderzoek en onderwijs en sommige misschien ook wel in de publieke discussie, zij het om uiteenlopende redenen: het ene stuk zal geciteerd worden omdat het zo’n bruikbaar overzicht van de stand van kennis geeft, het andere vooral omdat het belangrijke nieuwe bevindingen bevat of simpelweg omdat het tot tegenspraak prikkelt. Bovendien heeft de bundel als geheel een waarde die de som van de afzonderlijke bijdragen overstijgt. Dankzij de inzet van een keurbende van specialisten zijn de grote lijnen in de geschiedenis van het begrip ‘burger’ nu scherper en genuanceerder in beeld gekomen dan in losse artikelen of in een boek van een individuele historicus mogelijk zou zijn geweest. De waarde van het boek zou, vermoed ik, nog groter zijn geweest, als het middenluik wat meer evenwichtig was samengesteld.

C. A. Davids

M. van Rossem, *Heeft geschiedenis nut?* (Utrecht: Het Spectrum, 2003, 336 blz., € 17,75, ISBN 90 274 9067 8).

Het scheelde maar een haar of een markante televisiepersoonlijkheid was ons onthouden geweest. Bij vergissing bombardeerden de Engelsen tijdens operatie *Market-Garden* een Wageningse villawijk waar zich in een van de tuinen een kinderwagen met de kleine Maarten van Rossem bevond. Wie zijn lot op een zodanige manier met het wereldgebeuren verbonden weet, heeft enig recht van spreken wanneer hij zijn lezers bedient met een 180 pagina’s lange